

EVREN MODELLERİ İLE İNSANA İLİŞKİN TASARIMLARIN KOŞUTLUĞU

Zerrin Oral KAVAS*

Yeniçağ başında evren anlayışındaki köklü dönüşümü başlatan tartışmalarla insan tasarımlarındaki değişiklikler, özellikle de insanlık durumuna ilişkin en temel sorunlardan biri olan insan özgürlüğüne ilişkin tartışmalar yalnızca eşzamanlı değil, aynı zamanda yapıları bakımından birbirine koşuttur. Evren tasarımlarının yapı taşlarını oluşturan madde ile devinin ilkelerinin özelliklerini dile getiren kavramlar ve kuramlarla insan tasarımlarının bileşenleri arasında bulunan istenç, karar, eylem özgürlüğü kavramlarının içeriğine ilişkin tartışmaların birlikte ortaya çıktığı, köklü dönüşümlerin yaşandığı dönemlerde böylesi bir koşutluğun saptanıp çözümlenmesi düşünce tarihini yorumlamamıza, tarihe bakışımıza yeni boyutlar getirebilir.

Gerçekten de Yenidendoğuş döneminde en çarpıcı biçimde ortaya atılan, maddenin devinimi ile istencin özgürlüğüne ilişkin yepyeni anlam içerikleri, hem evreni ve onu oluşturan maddeyi açıklamamıza, hem de insanı ve onun kararlarını, eylemlerini anlamamıza yepyeni boyutlar getirmiştir. Örneğin maddenin devininin nasıl anlaşılacağı ya da devininin ne olduğu türünden çok temel sorular etrafında başlayan sorgulamalar evrensel çekim yasasına ulaşılmasının yolunu hazırlamış, bu tartışmalarla aynı dönemde, insan istencinin gerçekten nasıl özgür olabileceği sorusunun yeniden dile getirilmesiyle başlayan, daha sonra özgürlük kavramının başkalaşmasıyla çağdaş felsefenin temel sorunlarından birine dönüşen özgürlüğün olanağına ilişkin tartışmalarsa özgürlük kavramı temelinde bir evrensel ahlak ilkesinin ileri sürülebilmesini sağlamıştır.

Böylesi dönüştürücü tartışmaların başlamasına, dolayısıyla bir yandan eski evren modelinden vazgeçilerek daha kapsamlı bir evren tasarımına ulaşılmasına, öte yandan insan istencinin özgürlüğü sorgulanmasına kimi temel kavramların dayanaklık ettiği anlaşılmaktadır. Bu temel kavramlar çerçevesinde yoğunlaşan tartışmaların yol açtığı evren tasarımı ile insan tasarımının koşutluğu Yenidendoğuş döneminde çok açık biçimde görülmektedir. Eskiçağ felsefesinde de benzer bir koşutluk izlenebilir. Örneğin Platon felsefesinin insan, devlet, kozmos tasarımlarında, Yenidendoğuş dönemine kadar yaklaşıklık iki bin yıl geçerli olmuş Aristoteles kozmolojisi ya da evren modeli ile Aristoteles felsefesinin insana ilişkin açıklamalarında, Helenistik dönemde özellikle özgürlük bağlamında insanı ele almış olan Stoa öğretisinde de bu koşutluk görülmektedir.

Bu yazıda, Yenidendoğuş döneminde öne çıkan 'eylemsizlik ilkesi', 'kayıtsızlık',

* Yrd. Doç. Dr., Başkent Üniversitesi.

'özgürlük' kavramları temel alınarak evren modelleri ile özgürlük bağlamında insana ilişkin tasarımların koşutluğu tartışılacaktır.

Galileo'nun eylemsizlik ilkesinde dile getirilen, durgunluk ya da devinim halindeki şeyin kendisinde herhangi bir değişimin söz konusu olmayacağı kabulü ile birlikte, onaltıncı yüzyılda Aristoteles fiziğinin dayanağı olan 'doğal yer' anlayışı ve dolayısıyla Aristoteles'in kozmolojisi tamamen terkedilebilmiştir. Aristoteles kozmolojisi nitelik-seldir ve ayaltı - ayüstü olmak üzere ikili bir yapıya dayanır.

Ayaltı bölge dört temel öge olan toprak, su, hava, ateşten oluşur; bu dört temel öge de dört temel niteliğin (ıslak, kuru, sıcak, soğuk) ikişerli karışımıdır. Ayaltı bölgede, yerküre ay ile birlikte niteliği gereği devinimsiz olarak evrenin merkezinde bulunur. Öte yandan Aristoteles kozmolojisinde beşinci öğeden oluşmuş ayüstü bölgesinin niteliksel yapısı ise tamamen farklıdır. Bu öge mükemmel nitelikteki esirdir ve dolayısıyla Aristoteles evren modelinde evrenin her yerinde geçerli olabilecek tek bir yasa anlayışı söz konusu olmayıp yerdeki devinim ile gökteki devinimin farklılığı da doğal olarak farklı yasalarla açıklanabilirdi.

Aristoteles'in sıradüzenli evren modelinin merkezinde devinimsiz yerküre bulunur. Bir başka deyişle, ayaltı bölgede devinim, doğal yerlerinden zorlama ile ayrılmış şeylerin dış etki kalktıktan sonra doğal yerlerine dönmeleridir. Ayaltı bölgede taşın yerinden kaldırılması, masanın itilerek yerinin değiştirilmesi zoraki devinime verilebilecek örneklerdir; doğal harekete örnek olarak da taşın dış etki kalktıktan sonra yere dönmesi, dumanın yukarıya doğru çıkışı verilebilir. Nasıl dört temel öğenin belirli bir sıradüzeni varsa, bu dört öğeden oluşan nesnelere de hangisi ile belirlenmişlerse ona göre bu değişmez sıradüzendeki yerlerine aittirler. Oysa ayüstü bölgenin, beşinci öge esirden oluştuğu ileri sürülmüştür. Esir fizik dünyada, yerde, hiçbir biçimde rastlayamayacağımız, duyu verilerimize konu olamayacak, ancak mükemmel olduğu düşünülen öğedir. Aristoteles kozmolojisinde göksel cisimler saydam kürelere yapışık olarak dairesel döngülerinde hiçbir sapma olmaksızın dönmektedirler. Binlerce yıldır süren bu devinim bitimsizliği imlediği için Platon dairesel döngüyü mükemmel nitelemesine uyan tek biçim kabul etmiş ve ondan sonra gelenler de bu görüşü benimsemişlerdir. Dolayısıyla ayüstü bölgede devinim (niteliksel olarak doğal bir durumdur) dairesel döngüdür ve üstelik bitimsizdir. Böylece Aristoteles kozmolojisinde evrenin her yerinde geçerli tek bir devinim yasasının düşünülmesinin olanaksızlığı da anlaşılır.

Evrensel yasa, evrenin her yerinde işleyen tek yasa anlayışı Galileo'nun eylemsizlik düşüncesi ile olanaklılık kazanmış, Newton fiziğinde formüleleştirilebilmiştir. Eylemsizlik ilkesi, devinim halindeki cismin, boş, sürtünmesiz bir ortamda engelle karşılaşmadıkça devinimini sonsuza kadar koruyacağını varsayar. Bu ilkeye göre durgunluk ya da devinim şeylerin ne doğalalarına bağlıdır, ne de doğalalarında bir değişime yol açar; şeyler devinime de durgunluğa da tamamen kayıtsızdır, dolayısıyla devinim evrenin her yerinde aynı ilkeye dayalı olarak gerçekleşmektedir. Bunun ön koşulu da fizik dendiğinde sade-

ce yere bağlı fizik anlayışının bırakılıp, evrenin her yerinde aynı devinim ilkesinin geçerli olduğunun kabulü ile Aristoteles'in niteliksel sıradüzenli evren modelinin terk edilmesidir.

Yenidendoğuş döneminde Aristotelesçi evren anlayışının terk edilip yepyeni bir evren modelinin oluşumunun gerçekleşebilmesinin temelinde, evrenin sonsuzcasına geniş, maddenin ise matematiksel yapıda olduğuna ilişkin kabul bulunur. Öte yandan insan eylemlerinin, tercihlerinin, kararlarının dayanağının özgür istenç olduğuna ya da istencin nasıl özgür olabileceğine ilişkin bu dönemde başlayan felsefi tartışmalar modern dönemde de özgürlük kavramı bağlamında felsefeyi en çok uğraştıran sorunlar arasında olmuştur. Görüldüğü gibi bir tarafta maddenin deviniminin eylemsizlik ilkesine dayamlararak anlaşılması çabası, öte yanda insan eylemlerinin, kararlarının neye dayandığının, nasıl olduğunun, istencin neliğinin özgürlük bağlamında felsefi bir sorun olarak aynı dönemde tartışılmaya başlanması başta öne sürülen koşutluğun göstergeleridir.

Aristotelesçi evren modeli bir matematiksel ilişkiler bütünü olmayıp nitelikçe belirlenmiş sıradüzenli bir bütünlüktür. Bu modelde maddenin deviniminin nasıl olduğundan yukarıda söz ettik. Canlıların devinimi ise canlının formuna ulaşma çabası sonucu süreç içinde değişmesidir. Aristoteles felsefesinde bir tohumun ne olacağı içinde potansiyel olarak saklıdır, ancak uygun koşullarda belli bir süreçte kendini tamamlama ereğine doğru değişir. İnsanı diğer hayvanlardan ayıran, farklı bir tür olmasını belirleyen özellik us sahibi olmasıdır; onun formu (doğası) budur. Yetişkin bir insan us sahibi olarak kararlar verir ve öyle eyleyir. Her şeyin bir doğal yerinin olduğu anlayışı Aristoteles felsefesinin ön koşuludur, insanın evrendeki yeri yeryüzüdür ve bu yerde insanlar bir arada, topluluklar halinde yaşarlar. İnsan toplum içine belli niteliklerle doğar; bu toplumsal varlıklar kendi nitelikleri doğrultusunda doğru yerlerde bulunup, usa uygun eylemlerse iyi yönetilen toplumlar kurabilir, kendi yasalarını oluşturabilirler. Aristoteles'in evren modeli ile insanın evrendeki yerine ilişkin görüşleri felsefi ilkeleri açısından tutarlı idi.

Modern bilimin öncüsü, mekanik evren görüşü ile maddenin devinimini eylemsizlik ilkesi ile açıklama çabasına girişen ve bu tutumu ile Aristotelesçi doğal yer anlayışını yerle bir eden Galileo, modern felsefenin öncüsü ise us - beden ikilemini tözsel ayrılık ilkesiyle çözen Descartes'tır. Her iki düşünür mekanik, matematiksel evren modelini, maddenin tamamen niceliksel olarak ele alınıp, matematiksel ilişkileri bağlamında açıklanabileceği görüşünü benimsemişlerdir.

Modern felsefede özgürlük tartışmaları Yenidendoğuş döneminin ortalarında Molina ile Suarez'in istenç özgürlüğünü kayıtsızlık olarak ele almaları ile başlamış, sonraki dönemde Tanrı istenci karşısında insan istencinin özgürlüğünün felsefi bir sorun olarak dillendirilip insanın eylemlerinin, kararlarının, tercihlerinin, seçimlerinin nasıl özgür olabileceğine ilişkin soruşturmaları, akıl yürütmeleri kışkırtan 'kayıtsızlık olarak özgürlük' kavramı, insan eylemlerinin yepyeni bir bakış açısı ile ele alınmasını sağlayan bir kilit kavram işlevi görmüştür.

Molina ile Suarez'in 'kayıtsızlık' kavramını istenç özgürlüğünün ilkesi olarak ileri sürmelerinin nedeni, istencin tam anlamıyla sınırlanmamışlık, bağımsızlık, bağlantısızlık durumunu dile getiren bir özellik taşımasındandır. Herhangi bir seçim yapma durumunda, kişinin istencini, kendini seçeneklerden birinin ya da öbürünün yeğlenmesi zorunluluğunun dışında tutabilme, tam da seçmeyerek, tercih etmeyerek, yani kayıtsız kalarak özgür kılmış sayılabileceğini savunmuşlardır.

Yenidendoğuş döneminde 'kayıtsızlık', Tanrı karşısında insan istencinin sınırsızlığının olanaklarını zorlayan bir kavram olarak dile getirilirken, yine o dönemin filozoflarından olan Giordano Bruno'un sınırsız evren düşüncesini ileri sürmesi de ilginçtir. Kopernik'in savunduğu güneş merkezli evren modeli hala sınırlı bir evrendir, ancak Bruno bu modelin tutarlı olarak ileri sürülebilmesi için sınırsız evren anlayışının benimsenmesi gerektiğini düşünmüştür.

Descartes, Molina ile Suarez'in öne sürdüğü kayıtsızlık olarak özgürlük anlayışına tamamen karşıdır ve bu karşı çıkışın temellendirebilmesi de metafiziğinde iki farklı tözün kabulünü zorunlu kılmıştır. Bu iki töz birbirinden tamamen farklı özellikte olan düşünen şey (*res cogitans*) ile matematiksel uzamsallığındaki maddedir (*res extensa*). Eylemsizlik, kayıtsızlık ancak madde için olanaklı iken düşünen şey açısından kayıtsızlık söz konusu olamazdı.

Eylemsizlik ilkesi mekanik yapıdaki evrende matematiksel ilişkiler dışında düşünülmemeyen madde için olanaklı iken düşünen varlığın kayıtsızlık hali onun eylemlerine ilişkin bir ilke, yasa olarak ileri sürülemezdi. Descartes'a göre düşünen varlık (*res cogitans*) bir yanda sınırsız istence sahip, öte yanda sınırlı anlığa sahipken doğru kararlara varması ancak onun anlığın sınırları dahilinde kalarak doğru kararlara, seçimleri ile olabilecek bir şeydir ve işte bu da özgürlüktür. Düşünen varlığın kayıtsızlık durumu ancak koşullar, veriler doğru seçim yapılabilmesini, karara varılabilmesini sağlayacak ölçüde açık ve seçik değilse olanaklıdır: Kişi seçmeyerek, karar vermeyerek kayıtsız kalabilir, kararını askıya alabilir, çünkü yanlış kararlar özgürlüğü olanaksızlaştırırken ahlakın olanağını da ortadan kaldırır. Descartes için matematiksel uzamsallığındaki maddenin eylemsizliği özü gereği kabul edilirken, sınırsız istence sahip insan açısından kayıtsızlık, eylemsizlik olanaksızdır.

Maddenin durgunluk ya da devinim durumu onun açısından hiçbir sorun yaratmaz, çünkü durgunken de devinirken de hep matematiksel ilişki içindedir, dolayısıyla matematiksellik zaten yanlış dışlayan mekanik bir durumdur. Oysa insan mekanik ilişkileri, yani matematiksel ilişkileri anlayıp, dolayısıyla evreni matematiksel ilişkileri içinde açıklayıp bu açıklamalarını pratikte işler kılabilirdiği halde kendisi mekanik ilişkilerin bir ögesi değildir. Belki insan biçiminde bir otomat tasarlayıp hareket ettirebilirsiniz ama onun devinimine, eylemine bir istenç sonucu ortaya konmuş eylem, insan eylemi, otomata ya da makineye de insan diyemeyiz. Descartes'ın *Meditations*'da verdiği örneği anarsak, pelerinli otomat insan değil, maddedir. Galileo'nun ileri sürdüğü mekaniğin temel ilkesine, eylemsizlik ilkesine göre durgunluk ya da devinim hali maddenin kendinde değişime yol açmazken, insanın eylemleri, kararlara için böylesi bir durumun söz ko-

nusu olamayacağını savunan Descartes'ın ve başka filozofların kayıtsızlık bağlamında istenç özgürlüğünün olanaksız olduğunu temellendirmeye çalışmaları, özgürlük kavramının içeriğinin ne olduğunu sorgulanmasını da başlatmıştır.

Yenidendoğuş dönemiyle birlikte artık Aristoteles'in niteliksel doğal yer anlayışına dayalı evren modeli yıkılmış ve yine aynı dönemde insan istencinin özgürlüğü filozoflarca sorgulanmaya başlanmış ve yeni toplumsal modellerin olanaklılığı tartışmalarını da başlatmıştır. Örneğin Spinoza devletin birincil görevinin yurttaşlarının korkusuzca düşünme, dile getirme özgürlüklerini sağlamak olduğunu ileri sürerken kayıtsızlık anlamında özgürlüğün olanaksız olduğunu da dile getirir. Spinoza felsefesinde özgürlük hep bir etkin olma durumunu içerir; oysa kayıtsızlık bir edilginlik durumudur, o nedenle kayıtsızlık ve istenç temelinde özgürlüğün tartışılmasının anlamsız olduğunu ileri sürer.

Galileo'nun öncülüğünde başlayan maddenin devinimini eylemsizlik ilkesi ile açıklama çabası daha sonra Newton'un evrensel çekim yasasını ileri sürebilmesini olanaklı kıldı. Bütün bu gelişmeler sonunda artık evren anlayışı tamamen değişmiş, evrenin sonsuzcasına geniş olduğu kabul edilip madde tamamen niceliksel olarak düşünölmeye, öyle açıklanmaya başlamıştır. Sonsuz evren modelini önerdiği için hayatından olan Bruno'un görüşü de evetlenmiştir. İstenç özgürlüğünün kayıtsızlıkla olanaklı olacağını dile getiren Molina ile Suarez ise kendilerinden sonraki filozofların tartışmalarını hazırlamışlardır. İnsan tasarımlarının özgürlük bağlamında düşünölerek felsefeyi uğraştıran temel sorunlardan birini oluşturmasının yanında, özgürlük temelindeki tartışmalar toplum tasarımlarının düşünölmesine de öncülük etmiştir.

Temel dönüşümlerin yaşandığı dönemlerde evren tasarımları ile insan tasarımlarının koşutluğunun kavranması, temel kavramlar çevresinde dönen, kimi temel kaygılar ile bu kaygıları dile getirme çabasının oluşturduğu temel kavram içeriklerinin ne olması gerektiği bağlamında sürdürölen tartışmaların fark edilmesine, böylece hem dönemlerin yeni bir bakış açısı ile ele alınmasına, hem de tarihsel dönüşümlerin yeniden anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Kaynaklar

- Platon, *The Collected Dialogues of Plato*, İng. çev. B. Jowett, Princeton, 1961.
Aristoteles, *The Complete Works of Aristotle I-II*, ed. Jonathan Barnes, Princeton, 1984.
Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, İng. çev. Norman Kemp Smith, New York, 1965.
Immanuel Kant, *Critique of Practical Reason*, İng. çev. Lewis White Beck, New York, 1985.
Alexandre Koyré, *Bilim Tarihi Yazıları I*, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara, Tübitak, 2000.
René Descartes, *The Philosophical Writings of Descartes I-III*, ed. J. Cottingham, R. Stoothoff, D. Murdoch, Cambridge, 1985.
T. S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, 2. Basım, Princeton, 1970.